

ԱՐՄԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

պատմական գիտ. թեկնածու

ՓԱՐԱՔԱՐ. ԳՅՈՒՂԸ ԵՒ ԵԿԵՂԵՅԻՆԵՐԸ

Փարաքար (Շիրաբաղ, Շիրաբաթ, Շիրապատ, Պարակար) գյուղը գտնվում է ՀՀ Արմավիրի մարզում՝ Վաղարշապատից 9 կմ արևելք, Երևան քաղաքից հարավ-արևմուտք՝ Երևան-Վաղարշապատ մայրուղու վրա: Այն նախկինում մտել է Երևանի նահանգի Երևան գավառի մեջ և կոչվել Շիրաբաղ: Բնակչության մի մասի նախնիները եկել են 1828-1829 թթ. Սալմաստից և Խոյից: Գյուղն ունի կավահանք, որն անվանվել է նաև փրփրաքարի հանք. հենց այս բառի աղավաղումից էլ, հավանաբար, առաջացել է Փարաքար անունը¹: Ըստ Մեսրոպ Թաղիադյանի՝ գյուղն իր անունն ստացել է տեղի կաթոճառի հանքի անունից, «...գոր գիլ կոչեն Պարսկերեն, որ այն զի՝ որպես օճառ փրփրայ, և ինքն որպես քար է, վասն որոյ և ես ի Փրփրաքար ստուգաբանեցի, յոր և անուանակոչեալ իսկ համարիմ»²:

Փարաքարը մատենագրական աղբյուրներում հիշատակվում է ԺԷ. դարից: Գյուղի պատմության մի ուշագրավ դրվագ է հիշատակում Զաքարիա Սարկավագը: Շահ Աբասի կազմակերպած բռնագաղթի (1604 թ.) արդյունքում Հայաստանում մի շարք բնակավայրեր դատարկվեցին, որի հետևանքով իշխող պարսիկ վերնախավը ստիպված էր միջոցներ ձեռնարկել երկրի սոցիալ-տնտեսական դրությունը բարելավելու ուղղությամբ: Հենց այդ նպատակին էին միտված արշավանքները դեպի Վան, Մուշ, Էրզրում՝ կազմակերպված Երևանի կառավարիչ Ամիրգունա խանի (1605-1625) կողմից, որին Զաքարիա Սարկավագը բնութագրում է իբրև «այր քաջ՝ և սրտապինդ՝ և արի՝ ի պատերազմունս, անահ և աներկիւղ, շէնարար և սիրող քրիստոնէից»³: Նկարագրելով խանի քաջագործությունները «ընդ դէմ Օսմանցւոցն»՝ Զաքարիա պատմագիրը հավելում է, որ նա «...գնաց գկողմսմբն Վանայ և Մշոյ. և գերեալ գնոսա՝ եբեր գգերիսն և բնակեցոյց ի նահանգսն, որ ի մէջ Երևանու ի դաշտ: Քանզի գեղորայքն՝ որ ի մէջ Երևանայ և Էջմիածնայ են, այսինքն՝ Քալար, Գօկգումբէթ, Կաւակերտ, Փարաքար, Սապատ, և այլք՝

1 Տե՛ս Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Խ. Բաքսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 5, Երևան, 2001, էջ 243:

2 Տե՛ս Մ. Թաղիադյան, Ուղեգրություններ, հոդածներ, նամակներ, վավերագրեր, Եր., 1975, էջ 40-41:

3 «Զաքարեայ Սարկավագի պատմագրութիւն», Վաղարշապատ, 1870, էջ 45:

որը գերեաց ի գաւառացն Օսմանցոց, բերեալ բնակեցոյց յայսմ գեղորայս. և ահա կան շէն մինչև ցայժմ»⁴:

1652 թ. Նորքում գրված Մաշտոցյան Մատենադարանի թ. 6231 «Յայսմաւորքի»-ի հիշատակարաններից մեկում կարդում ենք, որ պատվիրատու-ստացող խոջա Գրիգորը, որ էր «...սա ի յԱյրարատեան ի գիւղաքաղաքէն Երևանայ, որդի Արգունբէկի, որդոյ Սիմէոնի, որ մականունն Մոծակ կոչի: ...ածեալ զգործ վաճառականութեան յուսացեալ յԱստուած և յաջողութիւն նորա»⁵: Քսան տարի շրջագայելով և Լեհաստանում վաճառականությամբ զբաղվելով՝ Գրիգորը «...եկն եհաս ի բնիկ յերկիրն իւր յԱյրարատ... և յԵրևանու քաղաքիս մուլքն ազատեալ վախմ արար յիշատակ իւրն և ծնողացն իւրոց: Եւ շինեաց զԿաթողիկէի եկեղեցոյ ժամատուն ի հմանց բազում ծախիւք և ետ ընծայս եկեղեցոյ մէկ Յայսմաւոր... Ա. (1) կամորճ շինեաց Փարաքարայ ջրին վերայ... և Աստուած վարձահատոյց լիցի ի յաւուրն դատաստանին. ամէն»⁶:

Մ. Թաղիադյանը ևս հիշատակություն ունի Փարաքարի ջրանցքի վերաբերյալ, որ «...հանեալ ի Հրատանայ՝ որ թէ և չոր զարդիս՝ երևի մինչև ցայսօր ժամանակ սկսեալ ի Ծակ քարէն՝ որ ի ներքոյ Ծիծառնաբերդին և ընդ Երեքբլուրն անցեալ՝ որ կոչին Իւջ Թափէ, առ ի շեղ ճանապարհին՝ ընդ Փարաքար գիւղ կամ «Փրփրաքար» գայր գեղոյր ի «լիճն Քահանայի» և արգասանդէր զԱռապարն աւազախիտ...»⁷:

Ձեռագրական մեկ այլ հիշատակություն է պահպանվել Մաշտոցյան Մատենադարանի թ. 444 ձեռագրում, որ բովանդակությամբ «Խորհրդատետր» է: Այն գրվել է 1681 թ. Ս. Էջմիածնում, Գրիգոր Երևանցի գրչի կողմից: Մատյանի պատվիրատուն Սոլթանն է, որն այն նվիրել է հանգուցյալ ամուսին Յոհանի հիշատակին և ձեռագիրն ընծայել Փարաքարի Ս. Հարություն եկեղեցուն: Ձեռագրի գրչության հիշատակարանում կարդում ենք. «Արդ, ցանկացող եղև այսմ հոգեւորոգ բուրաստանի բարեմիտ կինն Սոլթան և ստացաւ զսա յիշատակ հոգւոյ առն իւրոյ Յոհանին՝ նոր վերափոխելոյն ի Քրիստոս, որ է որդի Թումանին, և ետ զսա յիշատակ Սուրբ Յարութիւն եկեղեցւոյս, որ ի գեղջիս Փարաքարայ»⁸: Այնուհետև հիշատակվում են Սոլթանի կողակից Յոհանի ծնողներ Թումանն ու Բեկը, նրանց որդիներ Թումանջանը, Ասլանը, Թորոսը և դուստրը՝ Վարդիսաթունը: Հիշատակարանը կարևոր է նրանով, որ այն արժանահավատ սկզբնաղբյուր է Ս. Հարություն եկեղեցու՝ տվյալ ժամանակաշրջանի պատմության համար, սակայն պարզ չէ՝ խոսքը

4 Անդ, էջ 46:

5 «ԺԷ. դարի ձեռագրերի հիշատակարաններ», հ. Գ, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Երևան, 1984, էջ 500-501:

6 Անդ:

7 Տե՛ս Մ. Թաղիադյան, նշվ. աշխ., էջ 40-41:

8 «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի», հ. Բ., կազմեցին՝ Օ. Եզանեան, Ա. Զեյթունեան, Փ. Անթրեան, Ա. Քեռէկեան, Երևան, 2004, էջ 718:

ներկայիս Ս. Հարություն եկեղեցու մասին է, թե Ս. Աստվածածնի, որն ըստ շինարարական արձանագրության՝ նախկինում ևս Ս. Հարություն է կոչվել:

Իբրև Ս. Աթոռի նվիրակական և առաջնորդական վիճակ (տերունի), Սիմեոն Երևանցի (1763-1780) Կաթողիկոսը Երևանի տարածքի մի շարք գյուղերի կազմում հիշատակում է նաև Փարաքարը. «Երևանի տարածքում (կան) մի քանի գյուղեր, որոնք հետևյալներն են՝ մեր այս Էջմիածին գյուղը, որ կից է Ս. Աթոռին, Եղվարդ, Օշական, Ալիբեկլու, Դոդս, Փարաքար...»⁹: Փիլիպոս Ա Աղբակեցի (1632-1655) Կաթողիկոսը 1636 թ. Ս. Աթոռի սեփականություն է դարձնում փարաքարցի Աբրահամ վարդապետին պատկանող մի այգի, որի սահմաններն են. «Սաֆարի այգին, Փարաքարի մեծ առուն, որ Զանգու գետից գալով անցնում է գյուղի վերևի մասով, մեկիք Յաղուրի այգին եւ Այվազի առվույտի դաշտը»¹⁰: 1665 թ. Հակոբ Դ. Զուղայեցի (1655-1680) Կաթողիկոսը հիշյալ այգուն կից գնում է ևս երկուսը: Հետագայում Ս. Աթոռին այգիներ են վաճառում գյուղի բնակիչներից շատերը, իսկ կաթողիկոսները դրանք իրար միացնելով դարձնում են ամբողջական եւ պարսպապատում: Սիմեոն Երևանցին իր ժամանակ դրանք հիշատակում է «ավերված, ինչպես գյուղի բոլոր այգիները»¹¹:

Փարաքարից Ս. Աթոռին այգիներ են հատկացվել նաև գյուղացիների ցանկությամբ՝ իբրև նվիրատվություն: Օրինակ, փարաքարցի Պետրոսի որդի Ղարապյոզն ու իր ընտանիքը Հակոբ Զուղայեցու օրոք՝ 1670 թ., մի այգի են տալիս Մայր Աթոռին՝ ի հիշատակ, կամ Մարկոսի դուստր Եղսումը Աղեքսանդր Զուղայեցու (1706-1714) օրոք՝ 1713 թ. «մի այգի են տալիս Սուրբ Աթոռին՝ ի հիշատակ, որը երեք տախտակի (չափով) է, եւ որի սահմաններն են՝ Մուղնու վանքի, Տեր Ստեփանոսի, Մինասի եւ Սարգսի այգիները»¹²:

Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանը քանիցս հիշատակում է Փարաքարը. դրանցից մեկն առնչվում է 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական ընդհարումների ու գեներալ Պասկևիչի կողմից Երևանի բերդի գրավման հետ: Պարենի բացակայության պատճառով Պասկևիչը դիմում է Ներսես Աշտարակեցուն (1843-1857)՝ ցարական զորքերին օգնություն ցուցաբերելու նպատակով: Ի պատասխան Պասկևիչին՝ «Ներսես Երասխը անցավ, Պարսիկներուն ձեռքէն քանի մը հազար բռն ցորեն ու գարի խլեց, եւ Աշտարակէ, Օշականէ ու Փարաքարէ բռնի տարուած քանի մը հարիւր հայ ընտանիքներն ալ միասին առնելով սեպտեմբեր 12-ին Պասքեիչի միացաւ»¹³:

Փարաքարը հիշատակվում է նաև 1735 թ. Նադիր շահի արշավանքների

9 Սիմեոն Կաթողիկոս Երևանցի, Զամբո, Երեւան, 2003, էջ 70:

10 Անդ, էջ 244-245:

11 Անդ, էջ 246:

12 Անդ:

13 Տե՛ս Մաղաքիա արք. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Գ, Երեւան, 2001, էջ 4044-4045, տե՛ս նաև Լ.Նո, Հայոց պատմություն, չորրորդ հատոր, Երեւան, 1984, էջ 424:

Նկ. 1 Ս. Աստվածածին եկեղեցին

Նկ. 3 Ս. Աստվածածին եկեղեցու
հարավային մուտքի
արձանագրությունը

Նկ. 2 Ս. Հարություն եկեղեցին

Նկ. 4 Ս. Աստվածածին եկեղեցու
հարավային մուտքի բարավորի
արձանագրությունները

Նկ. 5 Խաչքար, ԺԷ-ԺԸ դդ.

Նկ. 6 Խաչաքանդակ քար,
1825 թ.

Նկ. 7 Արձանագիր քար,
ԺԹդ.

Նկ. 8 Խաչքար,
Թ-Ժ դդ.

Նկ. 9
Խաչքար, Թ դ.

Նկ. 10
Ս. Հարություն եկեղեցու գերեզմանոցը

առնչությամբ, երբ պարենի բացակայության պատճառով շահը ստիպված էր «...Ապարանի կողմը դառնալ եւ Արարատի դաշտը իջնել... այս անգամ իր վրանը փոխադրած էր Փարաքարի վրայ»¹⁴: Աբրահամ Կրետացու «Պատմութեան» «Յաղագս յղելոյ զհորայինքն ի վանքն և գնալն ի Փարազար և Եղուարդ» գլխում խոսվում է շահի՝ Էջմիածին կատարած այցելության մասին. «Եկաւ եւ ինքն կրկին անգամ ի լուսանալն: Եւ ուրախացեալ ի մէջ տաճարին գուարճացոյց զհորայինքն...: Եւ մտրակեալ գերիվարն գնաց խաղաղութեամբ և սիրով զճանապարհն իւր ի վերայ Փարազարու և անդ բանակեցաւ: Եւ ես (Աբրահամ Կրետացի Կաթողիկոսը - Ա. Հ.) ի նոյն օրն զկնի իւր գնացի ի բանակն ի Փարազար սակաւ ընծայիւք»¹⁵:

Փարաքարի նշանակությունը մեծապես կարևորվում է հատկապես հնագիտական տեսանկյունից: Դեռևս 1952 թ. փետրվարին, գյուղի տարածքից, հողային աշխատանքների ընթացքում, հայտնաբերվել է բրոնզե կացին (մ.թ.ա. XII-XI), որը «...имеет обухок со слегка выпуклой молоточной частью и расширенное в одну нижнюю сторону лезвие»¹⁶, իսկ 1959 թ. ապրիլի 27-ին, գյուղի հնամյա շինության փլատակների մեջ գտնվել է Արտավազդ Բ. (մ.թ.ա. 56-34) թագավորի մի արծաթե դրամ՝ բավական լավ պահպանված վիճակում: Այն իր կշռային չափով (14,85 գրամ) չորեքդրամյան է: Չժավալվելով դրամի պատկերագրության ու արձանագրությունների քննության վրա, ինչը մանրամասն վերլուծել է Խ. Մուշեղյանը, միայն նշենք, որ հստակ պահպանվել են դրամի տարեթիվն արտահայտող «IH» գրերը, որոնք ցույց են տալիս, որ դրամը թողարկվել է Արտավազդի իշխանության ԺԸ տարում, այսինքն՝ մ.թ.ա. 37 թ.¹⁷:

Գյուղի հին հուշարձաններից մեկը, որը բնակատեղի է, գտնվում է օղանավակայանի հարևանությամբ՝ ոչ մեծ բլուրների վրա, իսկ մյուսը, որ պեղվել է 1961 թ. ապրիլի Բ. Առաքելյանի ղեկավարությամբ, անվանի հնագետ Գ. Տիրացյանի, ճարտարապետ Ալ. Սահինյանի և հնագետ Ժ. Խաչատրյանի մասնակցությամբ, աշտարակաձև դամբարան-մեհյան է, որը գտնվում է Երևան - Վաղարշապատ մայրուղու աջ կողմում՝ բարձունքի վրա¹⁸: Չնայած

14 Տե՛ս Մ. արք. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Բ, Երևան, 2001, էջ 3338, 3340:

15 Աբրահամ Կրետացի, Պատմություն, քննական բնագիր, ռուսերեն թարգմանություն և ծանոթագրություններ՝ Ն. Կ. Դորդանյանի, Երևան, 1973, էջ 54-55:

16 А. А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, с. 124.

17 Տե՛ս Խ. Մուշեղյան, Արտավազդ II-ի չորեքդրամյանը, ՊԲՀ, 1964, թ. 2, էջ 317-323:

18 Դեռևս 1958 թ., բարձունքի քարե շինության ավերակների շրջակայքում գտնվել է նաև մի քարաքեկոր (սահմանաքար)՝ արամեատառ արձանագրության հետքերով: Շինությունը բաղկացած է քարե մի հարթակից, որի մեջտեղում բարձրանում են աշտարակի պատերի մնացորդները (1-1,20 մ բարձրությամբ): Սենյակի մեջտեղում բացվել է օվալաձև գերեզման (1,50 x 1,10 մ), արևելքից-արևմուտք ուղղությամբ: Աշտարակաձև շինություններ հայտնի են դեռևս ուրարտական ժամանակաշրջանից, մասնավորապես՝ ուրարտական ամրոցների ու քաղաքների պարսպապատման համակարգի մեջ մտնող աշտարակները, սակայն նմանատիպ շինություններ Հայաստանում վկայակոչվում են նաև վաղ հայկական ու Աբենմեյան ժամանակաշրջանում: Տե՛ս Գ. Տիրացյան, Փարաքարի աշտարակաձև դամբարանը և նման

օվալաձև գերեզմաններ հանդիպում են նաև վաղ շրջանում և թվագրվում II հազարամյակի վերջով ու I հազարամյակի սկզբով, այդուհանդերձ Կարմիր բլուրի քաղաքային թաղամասի, ինչպես նաև Գառնիի օվալաձև գերեզմանների պես Փարաքարի աշտարակաձև դամբարանը զբաղեցնում է իր ուրույն «...տեղը հայկական հեղինիստական մշակույթի մեջ, որի էությունն ու բովանդակությունը շոշափող կնճռոտ հարցերից է տեղական և հեղինակական հոսանքների փոխհարաբերությունը»¹⁹: Այսինքն, այս իրողությունը փաստում է գյուղի՝ որպես բնակավայրի՝ առնվազն մ.թ.ա. Գ.-Բ. դդ. գոյություն ունենալու հանգամանքը:

Պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել է նաև յոթ արծաթե դրամ. երեքը հայկական՝ Տիգրան Մեծի (մ.թ.ա. 90-55) դիմանկարով և հունարեն համապատասխան արձանագրություններով, մեկը պարթևական՝ Օրոդես Բ. արքայի (մ.թ.ա. 57-37) և երեքը՝ հռոմեական հանրապետության (մ.թ.ա. 80-70-ական թթ.)²⁰:

Գյուղի պատմությունը՝ հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերն առավել հանգամանալից ներկայացրել է Ս. Միրզոյանը²¹: Նա նշում է, որ վերոնշյալ հուշարձանների ուսումնասիրությամբ զբաղվել է հնագետ Գր. Կարախանյանը, որի կարծիքով՝ «...օղանավակայանի հարևանությամբ բնակատեղին գոյատևել է մինչև վաղ միջնադար, որից հետո (շարունակաբար) հաջորդ բնակատեղին Փարաքար գյուղն է»²²:

Անդրադարձը Փարաքարին ու հատկապես տեղի եկեղեցիներին, պայմանավորված է այցելությունների ժամանակ՝ մեր գրառած մի քանի վիմագրերով, որոնք ցարդ ուսումնասիրված չեն: Արձանագրությունների մեծ մասը տապանագրեր են: Նորահայտ վիմագրական նյութն առիթ հանդիսացավ ներկայացնելու Փարաքար գյուղի ու նրա եկեղեցիների պատմությունը, հոգևոր ու մշակութային անցքերը:

Փարաքարում կա գործող երկու եկեղեցի՝ Ս. Աստվածածին և Ս. Հարություն (նկ. 1, 2): Առաջինը գտնվում է գյուղի կենտրոնական մասում: Այն նախկինում կոչվել է Ս. Հարություն, ինչի մասին է վկայում հարավային մուտքի ճակատային մասում առկա քառատող շինարարական արձանագրությունը.

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ Տ. ԵՆԵՐՍԵՍԻ ԱՇՏԱՐԱ
ԿԵՅԷՈՅ ԵՆԷՒ ԸԽԵՑԱԻՍԹՅԱՐՈՒԹՆԵԿԷՂԵՑԻՆ ՎԵ
ՐԱՏՍՉՐԷԴ. ՓԻԿՊՊՈՍԻ ՏՐԱՏԹԵՈՍԵԱՆՑ ԱՐԴԵՍԲԲ
ԲԱՐԵՂԱՇՏ ԺՈՂՈՎՐԴՈՑ ՓԱՐԱՔԱՐՈՒ 1855 ԱԻ

հուշարձանները Հայաստանում և Առաջավոր Ասիայում, Բե՛Հ, 1970, թ. 1, էջ 229-239:

19 Տե՛ն անդ, էջ 239:

20 Տե՛ն անդ, էջ 230:

21 Տե՛ս Սուրեն Միրզոյան, Փարաքար, Արմավիր, 2005:

22 Տե՛ն անդ, էջ 18:

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ Տ. Տ. ՆԵՐՍԻՍԻ ԱՇՏԱՐԱ/ԿԵՑԻՈՅ Ե (5)-ՐԴԻ, ՇԻՆԵՑԱԲ ՄԲ ՅԱՐՈՒԹ ԻԲ՝ Ն ԵԿԵՂԵՑԻՆ՝ ՎԵ/ՐԱՏ Ե՝ ՍՉՈՒ ԼԹԵԱՄ՝ Բ Պ ԼԱՐՈՆ՝ ՓԻԼԻՊՊՈՍԻ ՏՐ ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆՑ, ԱՐԴԵԱՄԲԶ/ ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԺՈՂՈՎՐԱՆՑ ՓԱՐԱՔԱՐՈՒ, 1855 ԱՄԻ²³:

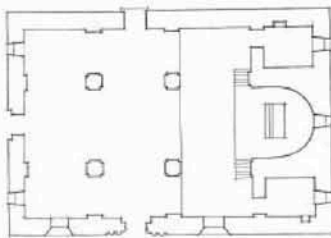
Նկ. 3

Ըստ վկայագրի՝ եկեղեցին կառուցվել է Ներսես Ե. Աշտարակեցի Կաթողիկոսի օրոք՝ 1855 թ., Փիլիպպոս Տեր-Մաթևոսյանցի «վերատեսչությամբ» և փարաքարցիների միջոցներով: Եկեղեցու հոգևոր հովիվ Տ. Պարթև քահանա Աշուրյանի հաղորդմամբ՝ Փիլիպպոս Տեր-Մաթևոսյանցը ժամանակի նշանավոր բարերարներից է եղել, որի միջոցներով Փարաքարում կառուցվել է ոչ միայն եկեղեցի, այլև դպրոց, կամուրջ:

Ս. Աստվածածին եկեղեցին եռանավ բազիլիկ կառույց է, ունի երկու մուտք՝ արևմտյան և հարավային կողմերից: Ավագ խորանի աջ և ձախ կողմում ուղղանկյուն ավանդատներն են: Եկեղեցին նորոգվել է նախ 1982 թ.՝ համայնքի ուժերով, ապա վերակառուցվել 2001-2002 թթ., բարերար Հովհաննես Երիցյանի միջոցներով՝ Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրհնությամբ:

Հիշյալ աշխատանքները բովանդակող արձանագրությունները հարավային մուտքի բարավորին են, որտեղ եկեղեցին կոչվում է Ս. Աստվածածին.

«Ս. Մարիամ Աստվածածին եկեղեցին վերանորոգվել է 1982 թվին համայնքի ուժերով», «Երանի եկեղեցի շինողաց. Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. կաթողիկոսի օրհնությամբ 2001-02 թթ. վերակառուցվեց բարերար Հովհաննես Երիցյանի կողմից» (նկ. 4):

Ըստ էության՝ առաջին վերանորոգումից հետո եկեղեցին վերածվել է Ս. Աստվածածնի անունով, քանի որ Ս. Հարություն անվամբ մեկ այլ եկեղեցի էլ գտնվում է մայրուղու աջ կողմում, որին կանոնադաշնանք ստորև:

*Ս. Աստվածածին եկեղեցու
հատակագիծը²⁴*

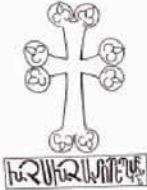
Ս. Աստվածածին եկեղեցու վերանորոգումների ժամանակ պահպանվել են հարավային շքամուտքը, պատուհանների պսակները, արևմտյան մուտքի բարավորը և այլն: Եկեղեցու աջ ավանդատենյակի խորանում դրված են ԺԷ.-ԺԹ. դդ. մի քանի խաչքարեր²⁵ և մի արձանագիր քարաբեկոր:

²³ Անդ, էջ 57:

²⁴ Եկեղեցիների հատակագծերը հանված են Ս. Միրզոյանի «Փարաքար» գրքից:

²⁵ Ավանդատենյակում դրված են նաև մի քանի խաչաքանդակ քարեր՝ առանց արձանագրության և րեմի «վեմ քար» հիշեցնող քար՝ 0,94 x 0,50 x 0,47 չափերով:

Խաչքարերից մեկը (0,76 x 0,50) բավականին լավ է պահպանված, և ըստ ամենայնի՝ եկեղեցու որմերին ագուցված կոթողներից մեկն է եղել: Քարի կենտրոնում գեղաքանդակ հիմնախաչն է, որի ստորին մասում ելնդատառ միատող հիշատակագրությունն է.

ԽԱՉՍ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԵՊԼԻՍ ԿԼՈՊՈՂ ՍԻՆ:
Նկ. 5

Խաչքարը ձոնված է Խաչատուր եպիսկոպոսի հիշատակին, որը, հավանաբար, Մայր Աթոռի բարձրաստիճան հոգևորականներից է, եւ ինչ-որ կերպ առնչություն է ունեցել հիշյալ եկեղեցու հետ:

Մյուս՝ համեմատաբար փոքր չափերի (0,40 x 0,31) խաչաքանդակ քարը դրված է նախորդի մոտ, որի ստորին ձախ անկյունը կտրված է, ինչի հետևանքով վնասվել է արձանագրության սկզբնամասը: Այն ևս, հավանաբար, նախկինում ագուցված է եղել: Թվականը խաչի ստորին մասում է, իսկ բուն արձանագրությունը՝ ներքին եզրագոտում, միատող.

ՌՄՀԴ. (1825)
...ՍԱՐ(S)ՈՒՄԵ ՅԻ

Նկ. 6

Քարաբեկոր (մոտ 0,20 x 0,30), գիրը՝ երկտող.

...ԱՇՏԱՐ...
...ՏԻՍ ՎԱՐ...

Նկ. 7

Առաջին տողում ընթերցվում է «ԱՇՏԱՐ» տառաշարքը, ինչից ենթադրում ենք, որ այն Ներսես Աշտարակեցու օրոք իրականացված աշխատանքների մի վկայագիր է: Երկրորդ տողի «ՏԻՍ ՎԱՐ» տառակապակցությունները թույլ են տալիս ենթադրել, որ այստեղ պետք է որ հիշատակված լինեի ոմն Ավետիս վարդապետ:

Առանձնանշելի է Ս. Աստվածածին եկեղեցու բակի հարավարևելյան

անկյունում կանգնեցված խաչքարը (1,77 x 0,92), որը թվագրվում է թերևս Թ.-Ժ. դդ. (նկ. 8): Նախկինում խաչքարը մեջտեղից թեքությամբ կոտրված է եղել: Բարեբախտաբար, ներկայումս այն ամբողջացված է և առանձնահատուկ տեսք է հաղորդում հուշարձանին: Տեղացիները պատմում են, որ խաչքարին վերագրվել են նաև բուժիչ հատկություններ:

Փարաքարի մյուս եկեղեցին Ս. Հարությունն է, որը գտնվում է Երևան - Վաղարշապատ մայրուղու աջ եզրին՝ գյուղի արևելյան կողմում: Ըստ պահպանված տեղեկությունների՝ Ս. Հարություն եկեղեցին վերակառուցվել է Ի. դ. 50-ական թթ.՝ իր հիվանդ երեխայի փրկության մասին երազ տեսած եզդու (Համո պապի) և համայնքի միջոցներով: Եկեղեցու շինարարությունը շարունակել է երևանաբնակ Հունան հայրիկը: 1992 թ. Արարատյան թեմի առաջնորդ Գարեգին Ներսիսյանի (ներկայիս Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի) օրհնությամբ եկեղեցին վերաբացվում է, իսկ 2004 թ. ամերիկահայ բարերար Ջորջ Լեյլեկյանի միջոցներով և Լևոն Ոսկյան-Ծնունդյանի վերահսկողությամբ այն հիմնովին վերանորոգվում է²⁶:

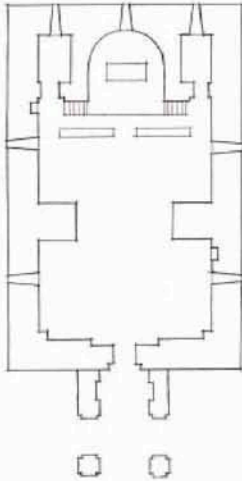
Եկեղեցին ունի բազիլիկաձև (երկայնական) հորինվածք, որի հարավային և հյուսիսային որմերի մեջտեղում առկա ուղղանկյուն ելուստները սրահը բաժանում են երկու հավասար մասի: Ավագ խորանի երկու կողմում ուղղանկյուն հասակագծով ավանդատներն են, որոնցից ձախ ավանդատենյակի մուտքի ձախ որմին ագուցված է Թ. դարով թվագրվող մի խաչքար (նկ. 9): Վերանորոգումների ժամանակ եկեղեցու հարավային կողմում կուտակված քարերի մեջ հայտնաբերվել է մի քարաբեկոր, որի զարդաքանդակները ևս թվագրվում են Թ.-Ժ. դդ.: Եկեղեցու միակ մուտքը արևմտյան կողմից է, որին կից է ութասյուն ռոտոնդայով զանգակատունը՝ կառուցված 1984 թ.՝ վարպետ Կարապետ Բուռնազյանի կողմից, որի մասին վկայում է գմբեթատակ շրջանի (ներքուստ) վիմագիրը. «Ջանգակատան վարպետ և հեղինակ Կարապետ Բուռնազյան, 1984 թ.»:

Հիշյալ շրջանում են կառուցվել նաև եկեղեցու հարավային պարիսպը՝ կամարաձև մուտքով, իսկ մնացածը պահպանվել է հնից: Մուտքի վրա տեղադրված քանդակագարդ խաչն, ըստ սալաքարի արձանագրության, 2010 թ. եկեղեցուն են նվիրել տեր և տիկին Սիմոն և Մարի Ղազիկյանները:

Եկեղեցու շրջակայքը բարեկարգ է ու կանաչապատ, որի հարավային կողմում՝ այգու մեջ, կանգնեցված է մի գեղաքանդակ խաչքար: Համաձայն պատվանդանի արձանագրության՝ այն եկեղեցուն է նվիրել Հարություն Հովհաննիսյանը՝ 2007 թ., իսկ զանգակատան հյուսիսարևմտյան անկյունում

26 www.armaviritem.am

կանգնեցված գեղաքանդակ խաչքարը 2010 թ. եկեղեցուն են նվիրել տեր և տիկին Ռուբեն և Ռիտա Նավասարդյանները:

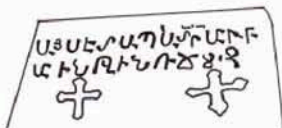

Եկեղեցու արևելյան կողմում գերեզմանոցն է (նկ. 10), որտեղ առկա է թվով 20 տապանաքար՝ դասավորված երկու շարքով: Դրանցից տասներկուսն օրորոցաձև են, մնացածը՝ ուղղանկյունաձև, ութը՝ արձանագիր, երկուսն ունեն նաև պատկերաքանդակներ: Ս. Միրզոյանը նշում է, որ եկեղեցու «շրջակայքում պահպանված են տուֆակերտ հարթ և օրորոցային տապանաքարեր»²⁷, սակայն չի ներկայացնում տապանագրերը: Դրանք թվագրված են ԺԸ-ԺԹ. դդ., այսինքն՝ եկեղեցին գործել է դեռևս Ի. դարից առաջ՝ ունենալով հոգևոր դաս:

Ս. Հարություն եկեղեցու հատակագիծը

Օրորոցաձև տապանաքարերից (1,66 x 0,40) մեկի հյուսիսային նիստին փորագրված ծավալուն արձանագրությունը ցավոք եղծված է, գրերը լցված են սվաղով և ընթերցվում են առանձին տառեր ու մի քանի բառ (նկ. 11): Մնացած արձանագրությունները ներկայացնում ենք ստորև՝ ժամանակագրական կարգով:

Տապանաքար ուղղանկյունաձև (1,55 x 0,63), առաջին շարքի ձախից հինգերորդ տապանաքարն է, աչքի է ընկնում քարի կենտրոնում առկա հոգևորականի պատկերաքանդակով, որի վերին մասում երկտող տապանագիրն է.

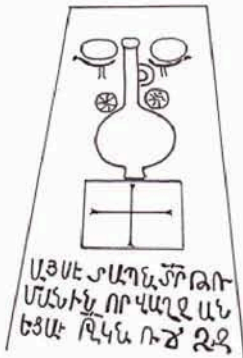
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՏՐ ՄԱՐԶ/ԱՐԻՆ,
ԹՎԻՆ ՌՃԾԶ. (1707):

Նկ. 12

«ՄԱՐԶԱՐ» անձնանվան «Ր» և «Զ» գրերն անկանոն են փորագրված, ուստի չի բացառվում, որ այստեղ գործ ունենք «ԱՄԻՐԱՄ» անվան հետ:

Տապանաքար ուղղանկյունաձև (1,47 x 0,52), նախորդից ձախ, քարի կենտրոնում կուժ է քանդակված, որի երկու կողմում՝ մեկական հատած նուռ, վերևում՝ շրջանաձև երկու փուս, որոնք իրենց մեջքին են կրում թռչնակերպ պատկերաքանդակները: Կուժը նստած է քառանկյուն հարթակում պատկերված հավասարաթև խաչի վրա, որի ստորին մասում եռատող տապանագիրն է.

²⁷ Տե՛ս Ս. Միրզոյան, նշվ. աշխ., էջ 62:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՏՐ ԹՈՒ/ՄԱՆԻՆ,
ՈՐ ՎԱՂԱՂԱՆ/ԵՅԱՆ
ԹՎԱՂ ԿԱՆ ԻՆՆՈՐ. (1737):
Նկ. 13

Տապանաքար հարթ ուղղանկյունաձև (1,40 x 0,51). առաջին շարքի ձախից վեցերորդ տապանաքարն է: Գրերը խոշոր են, արձանագրությունը՝ 5 տող.

ԱՅՍԷՆԱՊԱՆ
ՏՐԱՂ ԱՐՅԻՆ
ՈՒՆԻՆԻՆ
ԱՅՍՈՐԻՆ
ԹՈՒՆԱՂԱՆ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ/ ՏՐ ԱՂԱՂ ԻԱՂ ՅԻՆ/
ՈՐ Է ՈՐԻՆ ԽԱՂ/ԱՅՍՈՐԻՆ/
ԹՎԻՆՆՈՐ. (1747) ԻՆ:
Նկ. 14

«Ագարիա» անձնանունը Հր. Աճառյանը ստուգաբանում է եբրայերենի Azariah անունից, որ նշանակում է «օգնություն Աստուծոյ» (կազմված՝ «օգնել», «Եհովա» բառերից) և հայոց մեջ գործածված է հնուց մինչև մեր օրերը²⁸:

Տապանաքար օրորոցաձև (1,20 x 0,32). առաջին շարքի աջից չորրորդ տապանաքարն է: Գրերը՝ հարավային նիստին, 4 տող: Առաջին և երկրորդ տողերի սկզբնամասը եղծված է, գրերը՝ լցված սվաղով.

ԵՆՎԱՐԴԻՆԻՆ ՏԻՆՆԻՆԻՆ
ՏԻՆՆԻՆԻՆ ՏԻՆՆԻՆԻՆ
ՄԻ ԱՅՍՈՐԻՆ
ԹՈՒՆԱՂԱՆ

Ե... ԲՆ ՎԱՐԴԻՆԻՆԻՆՆՈՐՎԱՂԱՆ, ՏԻՆՆԻՆԻՆ ԵՄ ՔԱՂԱՂԱՆ/ԻՍ...Հ... ԵՂԱԻ ՏՐ
ԴԱԻԹԻ, ՈՐԷ ՀԱՆԴԻՊԻՆ ԴՈՒՆ ՈՂՈՐ/ՄԻ, ԱՅՍՈՐԻՆ ՈՂՈՐՄԵՍԻ,
ԵԼԻ ԱՆՎԱՅՐ ՈՒՄԻԳ. (1774)/ ԹՎԻ, Ի ՅԱՍՍԵԱՆՆ ՍԵԲԴԵՄԲԵՐԻ:

Նկ. 15

28 Տե՛ս Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Կ. Ա., Երևան, 1942, էջ 54-55:

Ըստ էության, նմեցցյալը Վարդիթերն է, որը Դավիթ քահանայի կողակիցն է:

Տապանաքար հարթ ուղղանկյունաձև (1,38 x 0,60). առաջին շարքի աջից երկրորդ տապանաքարն է: Գիրը՝ 7 տող, տեղ-տեղ եղծված.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ...Ա/ՅՈՎԱՆԷՍ ՅԱՆՈՒՆ
ՎԵ/ՐԱՅՁԱՅՆԻ, ՅՈՐ Է Ի ԳԻԻԴԵՆ
ՄԱՐՄԱՇԵՆԻՍ ՀԱՅՐ Ի ՎԱԽ ԸԱՆԻ
ՌՄԼ ՅԸ. (1789) ԹՎԻՆ:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ...Ա/ՅՈՎԱՆԷՍ ՅԱՆՈՒՆ
ՎԵ/ՐԱՅՁԱՅՆԻ, ՅՈՐ Է Ի ԳԻԻԴԵՆ
ՄԱՐՄԱՇԵՆԻՍ ՀԱՅՐ Ի ՎԱԽ ԸԱՆԻ
ՌՄԼ ՅԸ. (1789) ԹՎԻՆ:

Նկ. 16

Տապանագրի չորրորդ տողի վերջին երեք գրերը եղծված են, սակայն հաջորդ տողի սկզբնամասի «ՄԱՇԵՆԻ» տառաշարքը, որը տեղանվան մի բաղադրիչն է, թույլ է տալիս ենթադրել, որ Հովհաննեսը (Յովանես) Շիրակի Մարմաշեն գյուղից է, մանավանդ, որ հավանական ենք համարում «ՄԱՐ» տառերի առկայությունը եղծված հատվածում: Թեական է մնում թվականի հարցը. ընդունել ՌՄԼ. (1781), թե ՌՄԼԸ. (1789), սակայն այս դեպքում «Ը»-ից առաջ «Յ» է փորագրված, ինչը երկմտանքի տեղիք է տալիս, թեպետ դրանց հաջորդում է «ԹՎԻՆ» բառը, այսինքն՝ գործ ունենք կոնկրետ թվատառերի, այլ ոչ ամսանունի հետ:

Տապանաքար օրորոցաձև (1,00 x 0,38). երկրորդ շարքի ձախից առաջին տապանաքարն է, գիրը՝ հյուսիսային նիստին, 4 տող.

ՅԱՆ ՏԱՊԱՆ ՅԱՐՈՒՆԻ
ՌԵՐԴԻ ԳԱԼՈՅԻ
ՈՎ ՀԱՆԴԻԴԻԼԻԵԱԲԵ
ՐԱՆ ՏՈՒՐՈՂՐՄԻ
1838

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՅԱՐՈՒԹ՝ Ի Լ՝ Ի՝ ՆԻ/
ՈՐ Է ՈՐԴԻ ԳԱԼՈՅԻ/
ՈՎ ՀԱՆԴԻԴԻԼԻԵԱԲԵ/ՐԱՆ
ՏՈՒՔ ՈՂՈՐՄԻ/ 1838:

Նկ. 17

Տապանաքար հարթ ուղղանկյունաձև (1,30 x 0,60). առաջին շարքի աջից երկրորդն է: Քարի վերին մասում փորագրված է միայն տապանագրերից հայտնի «ԱՅՍ ԷՐ ՏԱ ՊԱՆ» սկզբնամասը: Այս գերեզմանոցում է թաղված նաև Խաչատուր Հայրապետի Հայրապետյանը (1885-1947)²⁹, որը հավանաբար, եկեղեցու հոգևոր սպասավորներից է եղել:

Տապանագրերի քննությունը ցույց է տալիս, որ Փարաքարի Ս. Հարություն եկեղեցին գոնե ԺԸ.-ԺԹ. դդ. կանոնավոր գործել է՝ ունենալով հոգևոր հովիվ: Տապանագրերի օգնությամբ կարող ենք ամբողջացնել եկեղեցում՝ հիշյալ

²⁹ Տապանաքարն ուղղանկյունաձև է, գիրը՝ կենտրոնում ագուցված մարմարե սալին:

Նկ. 12

Տապանաքար, 1707թ.

Նկ. 13

Տապանաքար, 1737թ.

Նկ. 14

Տապանաքար, 1747թ.

Նկ. 11 Տապանաքար, ԺԸ-ԺԹ դդ.

Նկ. 15 Տապանաքար, 1774թ.

Նկ. 16 Տապանաքար, 1789թ.

Նկ. 17 Տապանաքար, 1838թ.

Նկ. 18

Ս. Հարություն եկեղեցու
մուտքի աջակողմյան պատը

ժամանակաշրջանում պաշտոնավարած քահանաներից գոնե մի քանիսի անվանացանկը. Տեր Մարգար (վախճ. 1707 թ.), Տեր Թուման (վախճ. 1737 թ.), Տեր Ազարիա (վախճ. 1747 թ.), Հովհաննես (վախճ. 1789 թ.), Հարություն (վախճ. 1838 թ.), Խաչատուր (վախճ. 1947 թ.): Ներկայումս եկեղեցու հոգևոր հովիվը Տ. Գեղամ ավագ քահանա Քեսաբյանն է:

Գյուղի հյուսիսարևելյան կողմում գերեզմանոցն է, ուր կարելի է գտնել տապանաքարեր (հարթ ուղղանկյունաձև, օրորոցաձև, դագաղաձև)՝ թվագրված ԺԸ. և հիմնականում ԺԹ. դարերով: Դրանք մերօրյա տապանաքարերի հետ են՝ խառն դասավորվածությամբ: Տապանաքարերի մի մասն արձանագիր են, ունեն զարդաքանդակներ՝ խաչի և երկրաչափական պատկերների տեսքով: Տապանագրերը չենք ներկայացնում սույն հոդվածի խնդրից դուրս լինելու պատճառով: Ցավոք, գերեզմանոցի հնագույն տապանաքարերը գտնվում են անմխիթար, բարձիթողի վիճակում, շատերն անգամ տեղահան արված, շրջված ու կոտրատված են:

Ս. Հարություն եկեղեցու հնության մասին են վկայում նաև մուտքի երկու կողմում պահպանված արձանագիր շինաքարերը: Արձանագրությունը մասամբ է տեսանելի, քանի որ եկեղեցու՝ հետագայում շարված արտաքին պատը քողարկում է դրա մի մասը: Ընթերցվում են միայն առանձին բառեր. կարծես թե Աստծուց ողորմություն և օգնություն է հայցվում ոմն Երեմիայի (վիմագրում՝ Էրեմիա) համար: Ըստ տառերի հնագրության և արձանագրության սկզբնամասի «ՃԼ» գրերն ընդունելով իբրև թվատառերի մաս, վիմագիրը կարելի է թվագրել ԺԷ.-ԺԸ. դդ., 15 տող.

ՃԼ
ԱՅԼ
ՅԼԵՍԳ
ՅՈՒԳՐԻ
ՍՁՕՐՆԻ
ԷՈՒՔԵՑ
ԷՅՆԵՐ
ՈՐՈՐ
ԷՆՈՐՈՐ
ԷՕԳՆՈՒԹ
ԷՐԵՄԱ
ՈԳԻՍՔ
ՊԱՆԷ
ՂԵՂԷ
ՈՒՆԵ

ՐՈՂԼ. (1681) ԱՐՏ.../ ...ՅԼԵՍԳ.../
...ՅՈՒ ԳՐԻ.../ Ս ԶՕՐՆ Ի.../
...ԷՈՒ ԶԵԶ.../ ՇԵՅ ՏՐԵՐ.../
...ՈՔ ՈՂՈՐ՝ՄԻ՝.../
... ԱՇՈՂՈՐ՝ՄԻ՝.../
...ՐԵ՝Ր ՕԳՆՈՒԹ՝ԻՒՆ՝.../
...ԷՐԵՄԻԱՆ.../ ՈԳԻՍ Զ.../
...ՊԱՂԻՆ.../ ԶԵՂԻԵ.../
...ՈՒՆԵՄ...:

Ս. Միրզոյանը գրում է, թե ականատեսները վկայում են, որ եկեղեցին «շրջապատված է եղել այգիներով, որոնցից մեկի մեջ եղել են գերեզմանաքարեր և մեկ գմբեթավոր կիսաքանդ կառույց: Այգիների տարածքը հետագայում բնակչությանը հատկացրել են որպես տնամերձ և դրանից հետո անհայտացել է գմբեթավոր կառույցը և գերեզմանաքարերը»³⁰:

Այսպիսով՝ Փարաքար գյուղի Ս. Աստվածածին և Ս. Հարություն եկեղեցիների նորահայտ արձանագրությունների ընդհանուր քննությունը լավագույն միջոցն էր անդրադառնալու հիշյալ բնակավայրի պատմությանը, հոգևոր ու մշակութային կյանքին:

30 Տե՛ս Ս. Միրզոյան, նշվ. աշխ., էջ 62: